

הבל השבת

מים ראשונים: בוא וראה מה בין איש ההלכה ואיש האגדה. לאיש ההלכה, כותרת זו מן הסתם מעוררת אסוציאציה הקשורה בדיני הטמנה והכנה לשבת. ראו פירוש ברטנורא, למשל, על משנה ז בפרק ב במסכת שבת: "וטומנין את החמין בדבר שאינו מוסיף הבל, דאילו בדבר המוסיף הבל אפילו מבעוד יום אסור". אך אנו בעקבות איש האגדה. ובעקבות רישומו של חג הסוכות אחר כותלנו, כוונתנו להבל של ספר קהלת: "הבל הבלים אמר קהלת, הבל הבלים הכל הבל". שבעה 'הבל' מנו חכמים בפסוק זה. אחד מהם גם כנגד השבת כפי שנראה.

קהלת רבה פרשה א סימן א – הבל השבת: מות יומת

ר' יהודה בר' סימון אמר: ז' הבלים שאמר קהלת כנגד שבעה ימי בראשית.¹ בראשון: "בראשית ברא א-להים את השמים ואת הארץ" (בראשית א א) - וכתוב: "כי שמים כעשן נמלחו והארץ כבגד תבלה" (ישעיה נא ו).² בשני: "יהי רקיע" - וכתוב: "ונגולו כספר השמים וכל צבאם" (ישעיה לד ד). בשלישי: "יקוו המים" - וכתוב: "והחרים ה' את לשון ים מצרים" (ישעיהו יא טו). ברביעי: "יהי מאורות ברקיע השמים" - וכתוב: "וחפרה הלבנה ובושה החמה" (ישעיהו כד כג). בחמישי: "ישרצו המים שרץ נפש חיה ועוף יעופף על הארץ" - וכתוב: "אֶסְף עוף השמים ודגי הים" (צפניה א ג). בשישי: "נעשה אדם" - וכתוב: "אֶסְף אדם ובהמה" (שם). בשבת מאי אית לך למימר?³ - "מחלליה מות יומת" (שמות לא יד).⁴ הדא אמר במזיד, אבל בשוגג - יביא קרבן ויתכפר לו. אמר ר' ברכיה: כיון שראה אדם שבחו של שבת שהמביא קרבן מתכפר לו, התחיל משורר עליה להקב"ה שבח ומזמור. זהו שכתוב: "מזמור שיר ליום השבת" (תהלים צב) א"ר לוי: אדם הראשון אמרו.⁵

פרקי דרבי אליעזר פרק יט⁶ – השבת טוענת כסניגור

בשבעה שעות ביום נכנס אדם הראשון לגן עדן ... ובין השמשות בערב שבת גורש ויצא ... בא יום השבת ונעשה סניגור לאדם הראשון, אמר לפניו: ריבון כל העולמים, כל ימי המעשה לא נהרג הרג בעולם ואתה מתחיל ממני! זו היא קדושתו זו היא ברכתו, שנאמר: "ויברך אלהים את יום השביעי ויקדש אותו"?! ובזכות יום שבת נצל אדם מדינה של גיהנם, וראה אדם כוחה של שבת, אמר: לא חנם ברך הקב"ה וקדש את יום השבת, התחיל משורר ומזמר ליום השבת ואמר: מזמור שיר ליום השבת, ליום שכולו שבת ומנוחה לחיי העולמים, טוב להודות

¹ "הבל (1) הבלים (2) אמר קהלת, הבל (1) הבלים (2) הכל הבל (1)" - סה"כ שבעה הבלים, כפי שמפרט מדרש תהלים להלן. מדרשים רבים נאמרו על שבעה הבלים אלה של קהלת, ואותנו מעניין הבל שבעת ימי בראשית. אולי לא במקרה נדרשנו לנושא זה בשבת בראשית שהיא שבת לאחר 'שבת המועד' סוכות בה קראנו את מגילת קהלת.

² ההבל של מעשה היום הראשון: שמים וארץ, הוא כילויים ובליתם, היינו, זמניותם וארעיותם, כך הוא בכל שאר ימי הבריאה כדלהלן. עצם העובדה שבנברא טמון פוטנציאל כלויו, הופך אותו, או שמא את מעשה בריאתו להבל.

³ מה יש לך לומר, איפה ההבל של שבת? מהו הדבר שגורם ליצירה שנקראת שבת, שבה שוכלל העולם ונגמרה ברייתו, להיעלם ולהיכלות? מתי ואיך "ויכל" או "ויכולו" יהפכו לכליה?

⁴ מהו ההבל של השבת? שמי שמחלל אותה - מת. ראו פירוש בית הלוי לבראשית פרק ב שמביא מדרש זה ומסביר: "אמר גם כנגדו, דגם בזה חסרון. דע"י גודל קדושתו וחומר אזהרותיו אם יכשל בו יגיע לו עונש". אך עדיין ניתן לשאול: מה פירוש דבר זה? נחא קדושה חמורה, כמו במקדש בו נאמר: "הזר הקרב יומת", אך מה כאן ההבל? מדוע כישלון (מעידה) בשמירה על "גודל קדושתו וחומר אזהרותיו" של יום השבת הוא הבל? מדוע הופכת הקדושה החמורה של דבר מסוים להבלותו? ובכל מקרה, נראה על פניו שאין הבל זה מקביל להבל של שאר ימי הבריאה!

⁵ במדרש תנחומא בובר בראשית סימן כה למדנו שאדם הראשון שוּרַר את מזמור שיר ליום השבת אחרי שהשבת דחתה את עונש גירושו מגן עדן בעקבות חטא עץ הדעת: "אמר ר' שמעון בן יהודה איש כפר עכו משום ר' שמעון בן יוחי: לא נשתנה זיו פניו של אדם הראשון ולא לקו המאורות, עד שיצא השבת. ועם שהוא דנו, קדש את השבת. לפיכך הוא אומר: מזמור שיר ליום השבת". ראו מוטיב זה גם בבראשית רבה כב יג, ולהלן בפרקי דרבי אליעזר. כל זה, בחטאו של אדם הראשון, שם השבת דווקא דחתה את עונשו. השבת בדרשות אלה היא הגורם לכפרה (באמצעות קרבן, והיום תפילה). בשבת יש גם פוטנציאל של כפרה. כך גם בפסיקתא רבתי פיסוקא מו: "נכנס השבת ונטל דימוס" - שהתכפר או למצער נדחה עונשו של אדם הראשון בגין השבת. האם ר' ברכיה חולק על הדרשה העיקרית של ר' יהודה בר' סימון שהשבת היא הבל, או שעדיין העובדה שהאדם נענש על עבירה במזיד, היא "הבל"? אם אכן מצמצמת דרשתו של ר' ברכיה את דרשתו של ר' יהודה בר' סימון ומעמידה אותה על מי שעונשו מיתה כתוצאה מעבירה במזיד, היא לא רק מחדדת ומעצימה את "הבל השבת" אלא מעלה גם שאלות לגבי כל המוטיב של עונש, ובפרט עונש של מיתה על עבירות שבין אדם למקום! וכמאמר הנביא: "אמר אֱלֹהִים חִיאֲנִי נָאִם אֲדֹנָי ה' אִם-אֶחָפֵץ בְּמֹת הַרְשָׁע כִּי אֶסְבְּשׁוּב רָשָׁע מִדְרָכּוֹ וְחַיָּה שׁוּבוּ שׁוּבוּ מִדְרָכֵיכֶם הָרָעִים וְלִמָּה תִּמְוֹתוּ בֵּית יִשְׂרָאֵל" (יחזקאל פרק לג פסוק יא).

⁶ פרק יח במהדורת היגר-חורב.

לה'. אמר אדם הראשון: ממני ילמדו כל הדורות, שכל מי שהוא משורר ומזמר לשם עליון ומודה פשעיו בבית דין ועוזב - ניצל מדינה של גיהנם, שנאמר: "טוב להודות לה'".⁷

מדרש תהלים (בובר) מזמור צב - אדם חוטא ומתחייב בנפשו⁸

"מזמור שיר ליום השבת". זהו שאמר הכתוב: "הבל הבלים אמר קהלת הבל הבלים הכל הבל" (קהלת א ב). ר' יהודה בר' סימון פתח: הבל הבלים, שבעה הבלים אמר קהלת, הבל אחד, הבלים שנים, הרי שלשה, הבל אחד, הבלים שנים, הרי שלשה, הבל אחד, הבלים שנים, הרי שלשה, הכל הבל הרי שבעה. ולמה? כנגד שבעה ימי בראשית. אמר שלמה: מה נברא ביום ראשון? - שמים וארץ. ומה סופם? "כי שמים כעשן נמלחו והארץ כבגד תבלה" (ישעיה נא ו) - אמר: הבל. מה נברא ביום שני? - רקיע. ומה סופו? "ונגולו כספר השמים וכל צבאם" (ישעיהו לד ד) - אמר: הבל. ומה נברא ביום שלישי? - "יקוו המים" (בראשית א ט) ומה סופם? "והחרים ה' את לשון ים מצרים" (ישעיהו יא טו) - אמר: הבל. ומה נברא ביום הרביעי? - מאורות, שנאמר: "ויתן אותם א-להים ברקיע השמים" (בראשית א יז). ומה סופם? "וחפרה הלבנה ובושה החמה" (ישעיהו כד כג) - ואמר: הבל. ומה נברא בחמישי? - "ישרצו המים" (בראשית א כ). ומה סופו? "אֶסְפָּף אֶסְפָּף כָּל מַעַל פְּנֵי הַאֲדָמָה" (צפניה א ב) - ואמר: הבל. ומה נברא בשישי? - אדם, שנאמר: "וייצר ה' א-להים את האדם" (בראשית ב ז).⁹ ומה סופו? "כי עפר אתה ואל עפר תשוב" (בראשית ג יט) - ואמר: הבל.¹⁰

ומה נברא בשביעי? - שבת.¹¹ חוזר ומסתכל לכאן ולכאן ליתן פגם ולא היה מוצא. אלא, כולה קדושה ואורה ומנוחה. אמר ר' יצחק: ואף על פי כן, חזר וראה שאדם חוטא בה ומתחייב בנפשו - אמר: גם זה הבל. לכך אמר: "הבל הבלים הכל הבל", הרי שבעה.¹²

לפי שברא יום שביעי שלא לעשות בו מלאכה, לא נאמר בו "ויהי ערב ויהי בוקר".¹³ משל למה הדבר דומה? למלך אחד שהיה לו כלי חמדה, ולא רצה להנחילו אלא לבנו. כך יום השבת מנוחה וקדושה, ולא רצה [הקב"ה] להנחילו אלא לישראל. תדע לך שכן הוא, כשיצאו ישראל ממצרים, עד שלא נתן להם את התורה, נתן להם את השבת, ושתי שבתות שבתו עד שלא נתן להם את התורה, שנאמר: "וְיָאֵת שַׁבַּת קִדְשָׁךְ הַדֹּעֵת לְהֵם וּמִצְוֹת וְחֻקִּים וְתוֹרָה צִוִּיתָ לְהֵם בְּיַד מֹשֶׁה עֶבְדְּךָ" (נחמיה ט יד).¹⁴

⁷ "להודות" מלשון הודאה בחטא ולא הודיה (אחרי ההודאה והסליחה תבוא גם הודיה). מדרש זה מצטרף למדרשים שהבאנו בהערה 5 על השבת ככוח מכפר, וכבר הזכרנו את אדם הראשון במדרש קהלת רבה בו פתחנו, אך נראה שהוא מעצים מאד מוטיב זה ומעלה ביתר שאת את התמיהה על "הבל השבת" שיש בה פוטנציאל של מיתה. כאן, השבת עצמה קוראת תיגר על הרעיון וטוענת כנגד הקב"ה: "כל ימי המעשה לא נהרג הרג בעולם ואתה מתחיל ממני?! זו היא קדושתו זו היא ברכתו?! עוד על השבת, לא רק כדוחה את העונש (שהרי במוצאי שבת גורש אדם הראשון מגן עדן), אלא כמוחלת ממש, ראו להלן בסוף פרק יט של פרקי דרבי אליעזר: "שבעה ימים ברא הקב"ה ומכלם לא בחר אלא יום השביעי... שכל מי שמשמר את השבת אשריו בעולם הזה ואשריו בעולם הבא, שנאמר: אשרי אנוש יעשה זאת ובן אדם יחזיק בה שומר שבת מחללו (ישעיהו נו ב) - אל תקרי מחללו אלא מחול לו על כל פשעיו".

⁸ אולי מקבילה מורחבת זו יכולה לסייע בפתרון התעלומה: מהו הבל השבת?

⁹ ביום השישי, עוד לפני בריאת האדם, נבראו כל בעלי החיים שעל הארץ ונחתמה בריאתם ב"כי טוב" באמצע היום, ככתוב בראשית א כד-כה: "וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים תּוֹצֵא אֶת הָאָרֶץ נֶפֶשׁ חַיָּה לְמִינָהּ בְּהֵמָה וְרִמְשׁ וְחַיְתוֹ אֶרֶץ לְמִינָהּ וַיְהִי כֵן: וַיַּעַשׂ אֱלֹהִים אֵת חַיַּת הָאָרֶץ לְמִינָהּ וְאֵת הַבְּהֵמָה לְמִינָהּ וְאֵת כָּל רִמְשׁ הָאֲדָמָה לְמִינָהּ וַיִּבְרָא אֱלֹהִים כִּי טוֹב". איפה ההבל שלהם? התשובה אולי בהערה הבאה.

¹⁰ שימו לב להבדל הגדול בין הפסוק שמדרש זה מביא לגבי ההבל של מעשה יום שישי - האדם: "כי עפר אתה ואל עפר תשוב"; ובין הפסוק שמביא קהלת רבה לעיל מספר צפניה: "אֶסְפָּף אֶסְפָּף אֶת אָדָם וּבַהֲמָה". הדברים מזכירים את דברי קהלת עצמו בפרק ג פסוק יט: "כִּי מִקֶּרֶה בְּנִי הָאָדָם וּמִקֶּרֶה הַבְּהֵמָה וּמִקֶּרֶה אֶחָד לָהֶם כְּמוֹת זֶה אֶת זֶה וְרוּחַ אֶחָד לְכָל וּמוֹתֵר הָאָדָם מִן־הַבְּהֵמָה אֵין כִּי הַכֹּל הֶבֶל". אבל כאן אנחנו כבר גולשים לנושא אחר.

¹¹ ראו דברינו [שישה או שבעה ימי בראשית](#). וכאן פשיטא שהשבת שהיא היום השביעי, היא עצמה בריאה.

¹² דבר שכולו קדושה ואורה ומנוחה ולשם כך נברא, מכיל בתוכו את פוטנציאל החטא ועונש המוות. האם אנחנו חוזרים על השאלה או מתקרבים לפתרון? נראה שאין לנו להישען אלא על מאמד חכמים בגמרא שבת פח ע"ב: "למה נמשלו דברי תורה כנגיד - לומר לך: מה נגיד זה יש בו להמית ולהחיות - אף דברי תורה יש בהם להמית ולהחיות. היינו דאמר רבא: למימינים בה - סמא דחיי, למשמאלים בה - סמא דמותא". ראו גם בירושלמי חגיגה פרק ב הלכה א: "התורה הזו דומה לשני שבילים: אחד של אור ואחד של שלג. היטה בזה - מת בשלג. היטה בזו - מת בשלג. מה יעשה? יהלך באמצע".

¹³ לא כתוב בתורה: "ויהי ערב ויהי בוקר יום השביעי", כמו בכל שאר הימים (מתי ייכתב פסוק זה, במוצאי שבת?). אין השלמת מלאכה ביום השביעי, כי כל מהות השבת הוא שבייתה ממלאכה. ראו הרחבת רעיון זה בפסיקתא להלן. אבל המדרש כאן הולך בכיוון אחר.

¹⁴ למרות שבפסוק הקודם נאמר: "וְעַל הַר סִינַי יִרְדְּתָ וְדַבַּר עִמָּהֶם מִשְׁמַיִם וְתַתֵּן לָהֶם מִשְׁפָּטִים וְשֵׁרִים וְתוֹרוֹת אֲמַת חֻקִּים וּמִצְוֹת טוֹבוֹים", לדרשן ברור שהשבת ניתנה עוד לפני מעמד הר סיני, הן עפ"י המקרא (פרשת המן, שמות פרק טז) והן במדרשים על [מצוות שניתנו במרה](#) (דברינו בפרשת בשלח). ראו גם דברינו [וצא אל אחיו וירא בסבלותם](#) בפרשת שמות, שעפ"י המדרש, השבת ניתנה לישראל עוד במצרים ובהסכמתו של פרעה! ראו גם דברינו בפרשת בשלח [מי ומתי נתן לנו את השבת?](#)

פסיקתא רבתי (איש שלום) פיסקא מו תוספתא – החזרת העולם לתוהו ובוהו

עד שלא באתה השבת כביכול היה המלך יושב ומצטער על עולמו, לומר כל מה שבראתי בשביל אדם בראתי, עכשיו הוא נוטל אפופסים¹⁵ והוא מבטל כל מלאכה שעשיתי וחוזר העולם לתוהו ובוהו. (אמר הקב"ה: כל מה שבראתי בטל. מה הועיל כתב מלאכת יום ראשון, יום שני, יום שלישי, יום רביעי חמישי וששי, היכן הוא מעשה מלאכתי? עכשיו אדם נוטל אפופסים הרי כל המלאכה בטילה). עד שהמלך מיצר על עולמו נכנס השבת ונטל דימוס, אמר הקב"ה: כל מה שעשיתי השבת שיכללה, שנאמר: "ויכל אלהים ביום השביעי" (בראשית ב ב).¹⁶

הסבר אפשרי

בכל אחד מימי הבריאה יש "הבל" - דבר חולף ועובר. קיומו של כל יום הוא ארעי ולא מובטח. ושבת, (שגם היא מימי בראשית לפי דעה זו), מה ה"הבל" והחולף של שבת? זה שאדם שחילל אותה - מומת! מדוע זה "הבל"? כי אצל קהלת כל עניין שכר ועונש הוא "הבל" (פרק ח פסוק יד ורבים אחרים). וכאן במיוחד, משום שהשבת שבה כילה א-להים את מלאכתו והביאה לסיימה ושכלולה, הופכת להיות היום שבו אסורה מלאכה ומי שעושה בה מלאכה קָלָה (ראו בראשית רבה פרשה י את כל משחקי הלשון על "ויכול" ובין השאר שם: "אמר ר' הושעיה: אין לשון "ויכול" אלא לשון מכה וכליה", שם סימן ד). אך כל זה, עד שראה קהלת שלא רק שבשווג יש תקנה (יביא קרבן ויתכפר), אלא שהשבת עצמה מכילה את כוח התיקון והכפרה שהוא הבריאה של היום השביעי. ראו גם פסיקתא רבתי פרשה כג: "ר' פנחס בשם ר' הושעיא: אע"פ שכתוב בו שבת מכל מלאכתו, הוי אומר ממלאכת עולמו שבת, אבל לא שבת לא ממעשיהם של צדיקים ולא ממעשיהם של רשעים".

הקשר לדין פקוח נפש בשבת

מכאן אולי הסבר נוסף הקשור לדין המיוחד בגמרא (יומא פה ע"ב): מנין שפיקוח נפש דוחה את השבת? והרי כלל הוא בידינו שפיקוח נפש דוחה כל מצווה שבתורה חוץ משלוש מצוות של "ייהרג ואל יעבור"! ראו דברינו [חלל עליו שבת אחת](#) בפרשת כי תשא, שם ניסינו להראות את ההתפתחות ההיסטורית של דין זה. כאן נאמר, שדין מיתה על חילול שבת הוא חלק מהותי ממנה, בשל הקשר שלה לבריאת העולם. ראו מצוות השבת בעשרת הדברות של פרשת יתרו שהיא קשורה בבריאת העולם! על זה זועק קהלת (דרשן קהלת רבה נכון יותר) שזה "הבל השבת", אבל חכמים בגמרא יומא (ראו הגלריה המכובדת של חכמים שם) לא זעקו, רק מצאו סמך בתורה שפיקוח נפש דוחה שבת ובמקרים כאלה, אין דין מיתה למי שנאלץ לחלל את השבת, אדרבא, הוא הציל נפש מישראל שתחזור ותקיים "שבתות הרבה".

אחרית דבר

סוף דבר לא הכל נשמע ולא מצאנו מזור שלם לשאלתנו על הבל השבת. לשבת יש כח מאיין, בהיבט ההלכתי, שמזכיר את האיון המצוי בפוטנציאל בכל הבריאה שהיא 'תלויה על בלימה', אך מנגד יש לה גם כח כפרה ותיקון. נשארנו ב'צריך עיון' גדול ופטור בלא הסבר רעיוני מתחום המחשבה והאגדה, אי אפשר: מה פשר הבל השבת? אנו מבקשים, בכל לשון של בקשה, להריץ אלינו רעיונות והצעות לפתרון מדרש קשה זה!

שבת בראשית שלום**מחלקי המים**

¹⁵ עונש הגירוש (עפ"י מילון ג'סטרו).

¹⁶ בקריאה פשוטה של דרשה זו – ללא האדם אין תכלית לבריאה. אבל אנחנו מבקשים לקחת דרשה זו כמשלימה ומרחיבה את הקטע הקצר שראינו במדרש תהלים לעיל: "לפי שברא יום שביעי שלא לעשות בו מלאכה, לא נאמר בו ויהי ערב ויהי בוקר". ראו הערה 11 לעיל. מהות בריאת השבת היא שביתה ממלאכה כהשלמה וכהנגדה לששת ימי הבריאה. מהות בריאת האדם היא שיקיים "לעבדה ולשומרה" בששת ימי המעשה, אבל ישבות מכל מלאכה בשבת על מנת לקיים את תכלית בריאת היום השביעי. אם האדם עושה מלאכה בשבת הרי זה "הבל" לא רק של השבת עצמה, אלא של הבריאה כולה: "וחוזר העולם לתוהו ובוהו". האם מדרש זה יכול לתת לנו פתרון ל"הבל השבת"?